

DIN VA MADANIYATNING O‘ZARO TA’SIRLASHUVIGA DOIR PSIXOLOGIK TALQINLAR

Abduraxmanova Nafosat Amanatovna

Toshkent kimyo texnologiya instituti Shaxrisabz filiali katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada din va diniy madaniyatga doir psixologik qonuniyatlarning asosiy qoidalari, din va madaniyatning o‘zaro ta’sirlashuvi, ular o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning mumkin bo‘lgan modellarini taqqoslash yoritilgan.

Kalit so‘zlar: din, diniy madaniyat, diniy o‘ziga xoslik, g‘ayritabiiy kuch, diniy e’tiqod, motivatsiya, marosimlar, urf-odatlar, diniy amaliyot, madaniy meyor.

Аннотация: В данной статье описаны основные закономерности психологических законов религии и религиозной культуры, взаимодействие религии и культуры, а также сопоставление возможных моделей взаимодействия между ними.

Ключевые слова: религия, религиозная культура, религиозная идентичность, сверхъестественная сила, религиозная вера, мотивация, обряды, традиции, религиозная практика, культурная норма.

Abstract: This article describes the main rules of psychological laws of religion and religious culture, the interaction of religion and culture, and a comparison of possible models of interaction between them.

Key words: religion, religious culture, religious identity, supernatural power, religious belief, motivation, rituals, traditions, religious practice, cultural norm.

Din va madaniyatga doir psixologik qonuniyatlarning asosiy qoidalarini ko‘rib chiqib, psixologlar tomonidan taklif qilingan din va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning mumkin bo‘lgan modellarini taqqoslashga murojaat qilish kerak. Bunday taqqoslash din va madaniyatga doir psixologik qonuniyatlarning din va madaniyatni o‘rganuvchi boshqa yondashuvlar bilan o‘zaro ta’sir qilish usullarini aniqlash uchun foydali bo‘ladi.

Belzenning aytishicha, uning ba’zi hamkasblari tadqiqotlari natijalarini har qanday madaniy kontekst uchun to‘g‘ri deb bilishadi va shu bilan juda xilma-xil madaniy sharoitlar mavjudligini e’tiborsiz qoldiradilar. Muallifning ta’kidlashicha, madaniyatdan ajralgan odam inson sifatida mavjud bo‘lolmaydi va din madaniyatning eng muhim qismlaridan biri sifatida tushunilishi mumkin va tushunilishi kerak⁶².

U hatto Klifford Girs shunday deganini eslaydi: “Madaniyatdan mustaqil bo‘lgan inson tabiati mavjud emas”⁶³. U Girsning dinga bergan ta’rifini dinning madaniy psixologiyasi uchun eng mos ta’riflardan biri deb hisoblaydi. Girs dinni quyidagicha ta’riflagan: “odamlarda kuchli, har tomonlama va barqaror kayfiyat va

⁶² Belzen J. A. Towards cultural psychology of religion: principles, approaches, applications P. 50

⁶³ Гирц К. Интерпретация культур С. 61

motivatsiyalarning paydo bo'lishiga hissa qo'shadigan ramzlar tizimi, borliqning umumiy tartibi haqida g'oyalarni shakllantirish va bu g'oyalarga haqiqat aurasini shunday berish, bu his-tuyg'ular va motivatsiyalar yagona haqiqiy bo'lib tuyuladi"⁶⁴. Belzen o'z hamkasblariga din madaniyatning muhim qismi ekanligini va ular Girs merosini⁶⁵ e'tiborsiz qoldirmasliklari kerakligini eslatishdan charchamaydi .

Muallif dinning madaniy psixologiyasi haqida alohida gapirishni afzal ko'radi. Madaniy psixologiya inson xulq-atvorining namunalari jamiyatda shakllanadi, shu bilan birga ular madaniyatga integratsiyalashganligini ta'kidlaydi. Madaniy psixologiya uchun harakatning o'zi emas, balki uning shakli va ma'nosi muhimdir. Belzen turli diniy ta'limotlar doirasida diniy xulq-atvorning muayyan namunalarini qo'llash natijasi bo'lgan diniy konvertatsiya fenomeniga misol keltiradi ⁶⁶.

U dinning madaniy psixologiyasi antropologiyaning o'ziga xos analogiga aylanib qolmasligi, u aynan madaniy omillar tahlili bilan shug'ullanishi va u tomonidan yaratilgan emas, balki madaniyat kontekstida mavjud bo'lgan hodisalar haqida gapirishi kerakligi haqida ogohlantiradi. Tadqiqotchi madaniy psixologiya shunchaki odamni atrofdagi madaniyat sharoitidan ajratib qo'ymasligini eslaydi, shuning uchun u bu yondashuvni unchalik yangi deb hisoblamaydi.

Muallifning o'ylashicha, reduksionizmdan qochish uchun har tomonlama harakat qiladi deb hisoblaydi, uning fikricha, madaniyatlararo psixologiya haqida gapirib bo'lmaydi. Uning ta'kidlashicha, hech qanday adekvat psixologik metodologiya madaniyatning muhim rolini tushunmasdan ishlay olmaydi. Psixolog Belzenning so'zlariga ko'ra, madaniyatni "vaziyat" sifatida tiklashga intilishi va dinning ahamiyatini kamaytirmaslik, uni to'liq o'rganish kerak. Muallif barcha zamonaviy psixologiyaning muammosini ko'radi, chunki u ko'pincha o'rganilayotgan hodisaning mohiyatini tushuntirmaydi, faqat uning namoyon bo'lishini o'rganadi ⁶⁷.

Shuni ta'kidlash kerakki, nafaqat Belzen din haqida madaniyatning muhim qismi sifatida gapiradi. Amerikalik sotsiolog Fransua Deningning ishonchi komilki, dindorlikning madaniy jihatdan muhim jihatini "salomatlik va farovonlik"

⁶⁴O'sha yerda 108

⁶⁵ Belzen J. A. Towards cultural psychology of religion: principles, approaches, applications P. 27

⁶⁶ Belzen J. What, why and how? Meta-reflections on cultural psychological approaches to the scientific study of phenomena called religious// Integrative Psychological and Behavioral Science. 2019. Vol. 53 (1). P. 171

⁶⁷ Belzen J. A. Towards cultural psychology of religion: principles, approaches, applications P. 43

tushunchalari orqali aniqlash mumkin. “Madaniy konsensus” usulining mohiyati shundan iboratki, respondent berilgan miqyosga muvofiq o‘zining dindorlik darajasini mustaqil ravishda belgilaydi. Holbuki, “madaniy uyg‘unlik” usuli diniy va madaniy meyorlar shaxsning ruhiy salomatligiga qanday ta’sir qilishini aniqlashga imkon beradi. Ushbu metodologiya respondentdan jamiyatdagi madaniy va diniy meyorlarni ma’qullash darajasini ularning stress darajasi bilan bog‘lashni so‘raydi. Denga dinning turli “o‘lchamlari” ni madaniy tizimlar sifatida ko‘rib chiqishni taklif qiladi, jumladan: “ideal fikrlar” prototiplari, modellari va sxemalari, xulq-atvor va nutqlar⁶⁸. Taxmin qilish mumkinki, salomatlik va farovonlik ham madaniyatning toifalari bo‘lib, ularni aniqlash juda qiyin. Ushbu metodologiyalarga murojaat qilish juda dolzarb ko‘rinadi, chunki ular: 1) respondentning shaxsiyatini e’tiborsiz qoldirmaydi, 2) din va madaniyat o‘rtasidagi yaqin munosabatni qayd etadi, 3) dinning madaniy psixologiyasiga empirik ma’lumotlarni taqdim etishi mumkin.

Madaniyatning o‘ziga qo‘shimcha ravishda, turli madaniyatlarni taqqoslashning mumkin bo‘lgan variantlariga ham e’tibor qaratish lozim. Amerikalik psixolog Stiven Nyuberg madaniy farqlarning eng xilma-xilligini qayd etadi: psixologik farovonlik, qadriyatlar, individualizm yoki kollektivizm, qaramlik yoki o‘zaro bog‘liqlik. Uning ishonchi komilki, bu farqlarni ifodalash turli madaniy meyorlar qanday shakllanganligini yaxshiroq ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan. Tadqiqotchining fikricha, bu jarayonda din muhim rol o‘ynaydi⁶⁹.

Madaniyatshunoslikka qiziqish dinshunoslikda ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ingliz diniy olimi Enn Taves madaniyatning sinxron bo‘limi, ya’ni madaniyatni ma’lum bir davrda o‘rnatilgan tizim sifatida ko‘rib chiqish xulq-atvorning biologik, ijtimoiy va madaniy tomonlarini aniqlash imkonini beradi, deb hisoblaydi. Madaniyat Enn Taves tomonidan o‘rganilgan xulq-atvor namunalarning “uzatilishi” sifatida talqin qilinadi. Tavesning fikricha, hamkasblari har bir diniy tizimni “madaniy

⁶⁸ Dengah F. Religion as cultural models: developing an emic measure of religiosity// Journal for the Scientific Study of Religion. 2017. Vol. 56(1). P. 121.

⁶⁹ Sing O., Neuberg S., Varnum M., Kenrick D. The behavioral ecology of cultural psychological variation // Psychological Review. 2018

qurilish bloklari” ga yanada parchalash uchun dinning “maxsus” hodisalarini⁷⁰ qidirishda davom etishlari kerak .

Taves tomonidan taklif qilingan madaniyat talqini yagona talqindan uzoq bo‘lib chiqadi. Amerikalik psixolog Jeyni Sasaki madaniyatni e‘tiqodlar, an’analar va asosiy g‘oyalar tizimi sifatida tushunadi va uning din bilan eng yaqin aloqasini qayd etadi. Tadqiqotchini madaniy va diniy munosabatlarni o‘rganishda “ikkilamchi nazorat” tushunchasini qo‘llash imkoniyatlari ham qiziqtiradi. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, inson o‘zining “madaniy mahsulotlar” va diniy tushunchalar bilan o‘zaro ta’sirining mumkin bo‘lgan ijobiy va salbiy oqibatlarini oldindan aytib berishga harakat qiladi. Psixologni individualistik diniy madaniyatda “ikkilamchi nazorat” ma’nosi qiziqtiradi⁷¹. Individualistik va jamoaviy madaniyatlarning qarama-qarshiligi antropologik emas, balki psixologik tadqiqotlar doirasida nima berishi to‘liq aniq emas.

Amerikalik psixolog Kennet Pargament diniy motivatsiya tuzilishini tushunishga intiladi. Tadqiqotchi ma’lum madaniyatlar faoliyatiga turli diniy “o‘lchovlar” ta’sirini taqqoslash imkonini beruvchi besh bosqichli tizimdan foydalanishni taklif qiladi. 1) Mafkuraviy o‘lchov e‘tiqodlar va ularning madaniyat uchun ahamiyatini, shuningdek jamiyatdagi hokimiyatni talqin qiladi. 2) Ritual o‘lchov diniy amaliyot bilan shug‘ullanadigan shaxsning xulq-atvorini tahlil qiladi. 3) Ijtimoiy o‘lchov diniy ta’limotga kirish bilan bog‘liq jamiyatda mustahkamlangan qoidalarni namoyish etadi. 4) Diniy tajribani o‘lchash uning namoyon bo‘lishini dindorning madaniy o‘ziga xosligi bilan bog‘liqligini kuzatish imkonini beradi. 5) Intellektual o‘lchov jamiyatdagi diniy ta’limot haqidagi mavjud bilimlarga taalluqlidir⁷². Ko‘rinishidan, bunday tizim madaniy psixologiya uchun juda foydali, chunki u diniy hodisalarning psixologik ko‘rinishlarini (qonuniyatlarini) ta’riflashga imkon beradi.

⁷⁰ Taves A. No field is an island: fostering collaboration between the academic study of religion and the sciences// Method & Theory in the Study of Religion. 2010. Vol. 22(2). P. 176

⁷¹ Sasaki J. Y., Kim H. S. At the intersection of culture and religion: a cultural analysis of religion’s implications for secondary control and social affiliation//Journal of Personality & Social Psychology. 2011. Vol. 101 (2). P. 413.

⁷² Hill P., Pargament K., Hood R., McCullough M., Swyers J., Larson D., Zinnbauer B. Conceptualizing religion and spirituality: points of commonality, points of departure// Journal for the Theory of Social Behaviour. 2000. Vol. 30(1). P. 63.

Madaniyatning “dunyoviy” ta’riflarini tanqid qilishni ham ko‘rish mumkin. Misol uchun, kanadalik psixolog Jeffri Anslus har bir madaniyatni tushunish diniy g‘oyalarni ham, e’tiqodsizlikni ham o‘z ichiga olishi kerak, deb hisoblaydi. Uning fikricha, tadqiqotchi dinning madaniy psixologiyasi metodologiyasidan foydalanganda marosimlar, diniy tajriba va dinning axloqiy komponentini e’tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Psixologning fikricha, uning hamkasblari tadqiqotini faqat “G‘arb” diniy g‘oyalari bilan qisqartirmasdan “to‘liqligini yodda tutishlari kerak”. Anslusning fikricha, faqat ma’lum bir jamiyatdagi diniy va madaniy o‘zgarishlarni taqqoslash dinning madaniy psixologiyasini rivojlanishiga yangi turtki berishi mumkin⁷³.

Din va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning potensial modellarini aniqlash yetarlicha muhim ko‘rinadi. Shu munosabat bilan Belgiyalik psixolog va katolik ilohiyotshunos Vasilis Saroglu din va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarning quyidagi modellarini taklif qiladi: din madaniyatning bir qismi sifatida, din madaniyatni shakllantiradi yoki o‘z ichiga oladi, madaniyatning doimiy ta’siri ostida bo‘ladi, madaniyat din tomonidan modellashtiriladi. Tadqiqotchi, shuningdek, din madaniyat bilan o‘zaro aloqada bo‘lishi, hissiyotlar va xatti-harakatlarga ta’sir qilishi mumkinligiga ishonadi. Bundan tashqari, Saroglu madaniyatlararo psixologiya guruh va individual dindorlik o‘rtasidagi farqni sezadimi yoki yo‘qligini so‘raydi⁷⁴. Tadqiqotchining aytishicha, dindorlikni ham “dinga aralashish”ning o‘ziga xos madaniyatlararo elementi sifatida, ham dinga aloqador shaxsning sof individual sifati sifatida tushunish mumkin. Shunga ko‘ra, dindorlikning ikkinchi talqini, uning fikricha, madaniyatlararo o‘rganishni deyarli imkonsiz qiladi.

Shunday qilib, jamiyatdagi din va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir modellarini taqqoslash dinning madaniy psixologiyasi uchun bir qator muhim vazifalarni aniqlashga yordam berdi:

- 1) Tadqiqot vazifalariga mos keladigan madaniyat va din ta’riflarini izlash.
- 2) Jamiyatda din va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik modellarini aniqlash.

⁷³ Dueck A., Anslous J., Johnson A., Fort C. Western cultural psychology of religion: alternatives to ideology// Pastoral Psychology. 2017. Vol. 66. P. 417

⁷⁴ Saroglou V., Cohen A. B. Psychology of culture and religion// Journal of Cross-Cultural Psychology. 2011. Vol. 42(8). P. 1309

- 3) Muayyan ijtimoiy guruh ichida madaniy va diniy “o‘lchovlar”ni izlash.
- 4) “Ikkilamchi nazorat”, “madaniy konsensus va konsonans” tushunchalarini qo‘llash va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Belzen J. A. Towards cultural psychology of religion: principles, approaches, applications P. 50
2. Гирц К. Интерпретация культур С. 61
3. Belzen J. What, why and how? Meta-reflections on cultural psychological approaches to the scientific study of phenomena called religious// Integrative Psychological and Behavioral Science. 2019. Vol. 53 (1). P. 171
4. Dengah F. Religion as cultural models: developing an emic measure of religiosity// Journal for the Scientific Study of Religion. 2017. Vol. 56(1). P. 121.
5. Sing O., Neuberg S., Varnum M., Kenrick D. The behavioral ecology of cultural psychological variation // Psychological Review. 2018
6. Taves A. No field is an island: fostering collaboration between the academic study of religion and the sciences// Method & Theory in the Study of Religion. 2010. Vol. 22(2). P. 176
7. Sasaki J. Y., Kim H. S. At the intersection of culture and religion: a cultural analysis of religion’s implications for secondary control and social affiliation//Journal of Personality & Social Psychology. 2011. Vol. 101 (2). P. 413.
8. Hill P., Pargament K., Hood R., McCullough M., Swyers J., Larson D., Zinnbauer B. Conceptualizing religion and spirituality: points of commonality, points of departure// Journal for the Theory of Social Behaviour. 2000. Vol. 30(1). P. 63.
9. Dueck A., Ansloos J., Johnson A., Fort C. Western cultural psychology of religion: alternatives to ideology// Pastoral Psychology. 2017. Vol. 66. P. 417
10. Saroglou V., Cohen A. B. Psychology of culture and religion// Journal of Cross-Cultural Psychology. 2011. Vol. 42(8). P. 1309
11. Mamasaliev M. M. Philosophical and Moral Aspects of Amir Temur's Foreign Policy //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 35. – С. 210-215.
12. Чориев, С.А., Рустамов, Р.Р. ДУНЁ ТАРҒИБОТ СИСТЕМАСИ ЭВОЛЮЦИЯСИ // ORIENSS. 2022. №5-2. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/dunyo-tar-ibot-sistemasi-evolyutsiyasi> (дата обращения: 22.01.2024).

13. Рустамов Р. Р., Тураева С. Х. Виды пропаганды, ее цели и задачи //Вестник науки. – 2020. – Т. 5. – №. 11. – С. 58-62.

14. Рўзибоев, Дилшод Аъзам Ўғли XX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИКНИНГ АҲВОЛИ // ORIENSS. 2022. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hh-asrning-birinchi-yarmigacha-b-lgan-davrda-zbekistonda-chorvachilikning-a-voli> (дата обращения: 09.12.2022).. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hh-asrning-birinchi-yarmigacha-b-lgan-davrda-zbekistonda-chorvachilikning-a-voli> (дата обращения: 09.12.2022).

15. Ruziboev Dilshod A’Zam Ugli TOURISM POWER OF UZBEKISTAN // ORIENSS. 2021. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tourism-power-of-uzbekistan> (дата обращения: 09.12.2022).

16. Norqulovich J. B. Globallashuv Davrida Migratsion Inqiroz //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 41. – С. 107-109.

17. Jalilov B. N. SOG’LOM TURMUSH TARZI VA UNING SHAKLLANISHIGA TA’SIR KO’RSATUVCHI OMILLAR //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 10. – С. 276-282.

18. Буриев, И. И., & Мамасалиев, М. М. (2020). ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ. *Вестник науки и образования*, (22-2 (100)).

19. Бўриев И.И. ЎРТА ОСИЁДА СЎНГИ УЙҒОНИШ ДАВРИ ВА ҒАРБ РЕНЕССАНСИ // Вестник науки. 2020. №11 (32). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rta-osiyoda-s-ngi-uy-onish-davri-va-arb-renessansi> (дата обращения: 24.01.2024).